

انقلاب اول روسیه و انقلاب مشروطه ایران

روابطی بر پایه هم‌اندیشی‌های آزادیخواهانه

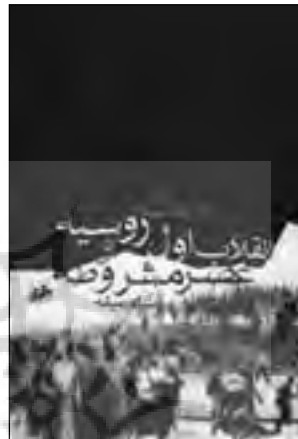
• کریم جعفری

جدیدترین نگرش‌ها را نسبت به آزادی و برابری – در حالی که با شرع اسلام منطبق شده بود – را انتشار می‌داد. روزنامه‌های دیگر چاپ استانبول، بمبئی و قاهره هم به نوبه خود نقشی مهم در ایجاد این نگرش داشتند. علاوه بر این تأثیرات غیرمستقیم، جامعه آن روز ایران از همسایگان خود تأثیرات مستقیمی هم می‌پذیرفت که یکی از آن‌ها انقلاب ۱۹۰۵ روسیه تزاری بود.

تقابل ایران و روسیه پس از دو دوره جنگ که منجر به قراردادهای گلستان و ترکمانچای گردید، حالتی از تأثیر و تأثر بود. شکست در جنگ باعث شد تا هم روس‌ها نفوذ زیادی در ایران کسب کنند و هم ایرانی‌ها با نگاهی جدید به آن کشور بنگرند. تأثیر عمیقی که روس‌ها در ایران گذاردند را می‌توان در بسیاری از ارکان نظام آن روز ایران مشاهده کرد. تشکیل نیروی قزاق توسط افسران روسی در عهد ناصری بهترین نمونه از این دست است. روند رو به گسترش مناسبات ایران و روسیه که به خصوص بازارهای شمال ایران را در اختیار بازگانی آن کشور قرار داده بود، همواره تفکرات جدید و مترقی را هم با خود به ایران وارد می‌کرد. بیشترین حجم این مبادلات در ایالت آذربایجان با قفقاز بود.

دکتر گلناز سعیدی در کتاب انقلاب اول روسیه و عصر مشروطه، تلاش کرده با توجه به این تأثیر و تأثرها، به روابط متقابل ایران و روسیه بر پایه هم‌اندیشی‌های آزادی‌خواهانه بپردازد. کتاب حاضر به بررسی چهار منطقه (دو منطقه اصلی و دو منطقه فرعی) می‌پردازد. ایران و روسیه حوزه‌های اصلی و قفقاز و آسیای مرکزی حوزه‌های فرعی محسوب می‌شوند. تا قبل از جنگ‌های ایران و روس در قرن نوزدهم، قفقاز جزئی از قلمرو جغرافیایی ایران محسوب می‌شد و پس از آن جزو قلمرو فرهنگی ایران به حساب می‌آمد. همین امر هم در مورد آسیای مرکزی صادق است. در حالی که ایران در این دو حوزه نفوذی فرهنگی – تاریخی داشت، روسیه با اشغال این مناطق فرهنگ جدیدی را وارد آن جا کرد که در تعارض با سنت‌های مردم ساکن آن نواحی قرار گرفت. بنابراین بهتر است نواحی قفقاز و آسیای مرکزی را سرزمین تضادها، ناهمگونی‌ها و هم‌چنین جنبش‌ها و ناآرامی‌ها بنامیم.

نویسنده عملاً خود را درگیر چهار حوزه متفاوت در مطالعات تاریخی نموده است؛ حوزه‌هایی که گستردگی هر کدام از آن‌ها برای

■ انقلاب اول روسیه و عصر مشروطه (تحولات ایران و آسیای میانه)

■ نویسنده: دکتر گلناز سعیدی

■ ناشر: امیرکبیر، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۴

■ شابک: ۵-۰۹۶۹-۰۰-۹۶۴

مقدمه:

با نگاهی به تحولات دوسده اخیر ایران، شاهد دگرگونی‌ها و فراز و فرودهایی هستیم که هر کدام از آن‌ها تأثیرات پایدار و دراز مدتی را بر جامعه ایران بر جای گذاشته‌اند. نهضت مشروطه ایران در صدر این تحولات، عمیق‌ترین تأثیر را بر جای گذاشت. مشروطه ایران که ریشه در نوحوهایی و دگراندیشی ایرانی در برابر استبداد مسلط بر جامعه داشت، هر چند گرفتار برخی ناملایمات شد، اما توانست با حرکت خود تمام اقشار جامعه را مورد خطاب قرار دهد و از این روی اندیشه‌های آزادی‌خواهانه را در نهاد آنان برویاند. با نگاهی به پیشینه جنبش مشروطه می‌توان تمام دلایل آن را از متن جامعه ایران بیرون کشید، اما در این میان نباید از عوامل خارجی هم در شکل‌گیری آن چشم‌پوشی کرد.

در حالی که در ایران هنوز استبداد ناصری حکمفرما بود، افکار و عقاید پیشرو و نوگرایانه توسط عده‌ای از ایرانیان مقیم خارج به درون ایران تزریق می‌شد. میرزا ملکم‌خان با روزنامه قانون،

دکتر گلناز سعیدی در کتاب انقلاب اول روسیه و عصر مشروطه، تلاش کرده با توجه به این تأثیر و تأثرها، به روابط متقابل ایران و روسیه بر پایه هم‌اندیشی‌های آزادی‌خواهانه بپردازد:

به عقیده دکتر گلناز سعیدی، شکل‌گیری انجمن‌های سری و احزاب سیاسی در ایران تحت تأثیر مستقیم کانون‌های حزبی در قفقاز بوده است

این مجلس که در روز شنبه ۲۷ جمادی‌الآخر سال ۱۳۲۴ قمری تشکیل گردید، نزدیک به سه تا چهار هزار نفر از مردم و هم‌چنین تعداد پانصد نفر از علما و ابنای سلطنت و نایب‌السلطنه‌ها را در خود جمع کرده بود. (ص ۲۶)

نویسنده معتقد است که شکل‌گیری انجمن‌های سری و احزاب سیاسی در ایران تحت تأثیر مستقیم کانون‌های حزبی در قفقاز بوده است. وی در این مورد به «حزب همت» که در باکوشکل گرفت اشاره دارد و بیان می‌دارد که سران این حزب فعالیت‌های خود را بین مسلمانان قفقاز متمرکز کرده بودند. (ص ۳۶) در همین خصوص نویسنده در دو گفتار جداگانه به بررسی یک موضوع در دو حوزه می‌پردازد. گفتار اول با عنوان وضعیت باکو در آستانه انقلاب ۱۹۰۵، تلاش دارد تا با بررسی تقسیم‌بندی‌های سیاسی و اقتصادی در این شهر نفت‌خیز، به حضور مهاجران ایرانی در آن جا و هم‌چنین فعالیت‌های حزبی اشاره داشته باشد. گفتار دوم به وضعیت فرهنگی ایران در آستانه انقلاب ۱۹۰۵ - ۱۹۰۷ پرداخته است. در این گفتار چگونگی شکل‌گیری حزبی مطبوعات، نگرش، دیدگاه و عملکرد آن‌ها تا سال‌های اشغال ایران توسط روس‌ها بررسی شده است. او در بین روزنامه‌های آن دوره سه روزنامه حبل‌المتین، مجلس و ندای وطن را به عنوان مهم‌ترین روزنامه‌های منتشره اعلام می‌کند. (ص ۴۳) گستره حضور و نفوذ فرهنگ ایرانی در قفقاز با وجود صدها هزار تاجر، بازرگان، پیشه‌ور و کارگر ایرانی در نقاط مختلف آن برجسته شده بود. ایرانیان قفقاز دارای مدارس و روزنامه‌هایی چون نوروز و حقایق بودند. (ص ۵۰)

اشاره به نخستین تعطیلی روزنامه در ایران در دوره مشروطه و

مطالعات تاریخی مجال بیشتری می‌طلبد. بدون شک تأثیرپذیری انقلابیون ایرانی از افکار انقلابی در روسیه به واسطه فعالیت این آزادی‌خواهان در شهرهای قفقاز و آسیای مرکزی بوده است و نویسنده هم در جای‌جای کتاب خود به این نکته اشاره دارد، اما این که چگونه می‌توان در یک جلد کتاب به صورت هم‌زمان به بررسی تحولات سیاسی - اجتماعی - اقتصادی و نظامی هر چهار حوزه مورد اشاره پرداخت، به نظر کمی کار را مشکل می‌کند.

امروزه پرداختن به حوزه‌های همگون تاریخی یا حوزه‌های با میراث مشترک هنوز هم کار سخت و طاقت‌فرسایی است، چه این که در کتاب حاضر ما با دو حوزه تمدنی متفاوت - ایران و روسیه - روبرو هستیم. چون این دو حوزه در طی یکصد سال از به قدرت رسیدن قاجار تا انقلاب مشروطه مراد و وسیع تجاری و فرهنگی با همدیگر داشته‌اند. همین امر باعث گردیده تا مطالب کتاب دچار پراکندگی موضوع شده و هر قسمتی از آن به بررسی موضوعی خاص اختصاص یابد. تفاوت آشکار فصل‌های مختلف کتاب در موضوع و در حجم از دیگر مشکلات کتاب است.

در مجموع کتاب انقلاب اول روسیه و عصر مشروطه کاری تازه و نو در حوزه مطالعات تاریخ معاصر ایران است که هم از نظر موضوع و هم از نظر نحوه نگرش قابل تأمل است. کتاب در هفت فصل تنظیم شده و در پایان با نتیجه‌گیری خاتمه یافته است. در فصل اول با عنوان «نگاهی به اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در آستانه انقلاب ۱۹۰۵» نویسنده با نگاهی بر حوادث و تحولات سال‌های قبل از شکل‌گیری نهضت مشروطه، به بیان چگونگی تشکیل اولین مجلس شورا در مدرسه نظامیه از زبان ناظم‌الاسلام کرمانی می‌پردازد.

اولین حزبی که در ایران
تحت تأثیر حزب «همت»
باکوشش گرفت،
«اجتماعیون عامیون»
بود که با هدایت حیدرخان
عمو اوغلی فعالیت خود را
آغاز نمود

مؤلف دلیل انعقاد قرارداد
۱۹۰۷ روسیه و انگلستان
را ناشی از اتحاد ژاپن و
انگلستان و سپس
شکست روسیه از ژاپن
در جنگ سال‌های ۱۹۰۴ و
۱۹۰۵ ذکر می‌کند

ناصرالدین شاه

از: ۱- فرقه «مستبدان» یا «چرنو سوتین نی» ۲- فرقه «اتحاد روس» یا «سویوز روسکا وونارودا» ۳- «فرقه ۱۷ اکتبر» یا «سایوز ۱۷ اکتبر» یا ۴- فرقه «حریت ملیه» یا «پارتیانار سودنای اسوا بودی» (صص ۸۴-۸۳)

یکی از قراردادهایی که در آشفته‌گی‌های پس از مشروطه میان روسیه و انگلیس شکل گرفت، قرارداد ۱۹۰۷ در مورد تقسیم ایران است. نویسنده در فصل چهارم با بررسی این قرارداد و ذکر مفاد آن، معتقد است که این امر ناشی از اتحاد ژاپن و انگلستان و سپس شکست روسیه از ژاپن در جنگ سال‌های ۱۹۰۴ و ۱۹۰۵ بوده است. همان‌گونه که گفته شد کتاب دارای گریزهای مختلفی به حوزه‌های متفاوت تاریخی است، در این فصل نیز این امر نمود پیدا می‌کند. به عنوان مثال پرداختن به وضعیت ژاپن در اواخر نوزدهم و اوایل قرن بیستم، نمی‌تواند با عنوان کتاب و هدف آن هم خوانی داشته باشد.

«چگونگی سانسور مطبوعات ایران (۱۹۰۵-۱۹۰۷)» عنوان پنجمین فصل است. نویسنده با برشمردن مطبوعات منتشر شده در سال‌های مذکور، به موضوعات پرداخته شده در آن‌ها و مدیران و نویسندگان آن‌ها اشاره کرده و سپس به بررسی چگونگی سانسور مطبوعات و شکایت روزنامه‌نگاران نسبت به این امر توجه نموده است. «چگونگی تشکیل حزب کمونیست در ایران» عنوان ششمین فصل کتاب است که در آن به این مباحث پرداخته شده است: تأثیر انقلاب ۱۹۰۵ بر انقلاب مشروطه ایران (۱۹۰۶-۱۹۱۱)، تشکیل دولت در آسیای مرکزی، وضعیت آسیای میانه و قزاقستان در آستانه انقلاب (۱۹۰۵-۱۹۰۷).

واپسین فصل کتاب «تاجیکستان در دوران انقلاب (۱۹۰۵-۱۹۰۷)» نام دارد. نویسنده با بررسی وضعیت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی تاجیکستان در این دوره، به میزان آگاهی به حضور مردم این منطقه در جریان تحولات جاری پرداخته است. در مبحث بعدی همین رویکرد نسبت به ترکستان ارائه شده اما نویسنده محترم حدود ترکستان را مشخص نکرده است.

نویسنده در نتیجه‌گیری پایان کتاب معتقد است: همان‌گونه که انقلاب نخست روسیه متأثر از انقلاب فرانسه بود، مشروطه‌خواهان ایران هم با تأثیرپذیری از انقلاب روسیه، حتی با به کارگیری روش‌های آنان به پیشبرد اهداف خود پرداختند.

اگر از پراکندگی مطالب بگذریم، نوشته حاضر با ارائه اطلاعات و آگاهی‌های مفید به روشن کردن گوشه‌ای از تاریخ معاصر ایران و روسیه و تأثیر و تأثر آن دو از یکدیگر می‌پردازد و در نوع خود کاری جدید و تازه به شمار می‌رود.

تشکیل اولین دادگاه مطبوعات در این زمان به ریاست مهدیقلی هدایت (مخبر السلطنه) از دیگر نکاتی است که در این گفتار به آن اشاره شده است. (ص ۵۲)

فصل دوم به شکل‌گیری احزاب سیاسی در ایران اختصاص دارد. انجمن‌های مخفی در عصر مشروطه عنوان اولین مبحث از این فصل است که به چگونگی شکل‌گیری انجمن‌های مخفی، سران، اعضا، فعالیت‌ها و میزان تأثیرگذاری آن‌ها بر روند اجتماعی و سیاسی ایران در عصر مشروطه تأکید دارد. نویسنده در دومین مبحث به بررسی احزاب عامیون و اعتدالیون پرداخته و معتقد است که این هر دو حزب تحت تأثیر سوسیال دموکرات‌های قفقاز قرار داشته‌اند. اما اولین حزبی که در ایران و تحت تأثیر حزب «همت» باکوشش گرفت، «اجتماعیون عامیون» بود که با هدایت حیدرخان عمو اوغلی و با تغییر در پاره‌ای از مفاد برنامه حزب «همت» جهت مطابقت با شرایط ایران، ابتدا در سال ۱۳۳۳ ق. در باکو و سپس در سال ۱۳۲۵ ق. در مشهد تأسیس شد. (ص ۵۸)

در آستانه انقلاب روسیه در سال ۱۹۰۵ که به تشکیل اولین دوما در روسیه منجر شد، احزاب مختلفی شرکت داشتند. این احزاب یا به قول نویسنده: «فرقه‌ها»، هر کدام دارای اندیشه‌ها، تفکرات و روش‌های مختلفی در آرا و عملکرد بودند و هر کدام از آن‌ها نمایندگانی در دوما داشتند. فصل سوم کتاب با عنوان «چگونگی شکل‌گیری احزاب سیاسی در روسیه و تأثیر آن بر روند انقلاب ایران ۱۹۰۵-۱۹۰۷»، به بررسی احزاب فعال در خاک روسیه تزاری می‌پردازد. مهم‌ترین احزابی که در کتاب از آن‌ها نام برده شده عبارتند